

XVIII yüzilliyin ortalarında Azərbaycan ərazisində yaranmış feodal dövlətlər müstəqil dövlətçilik ənənələrini özündə ehtiva etmiş, XIX əsrin əvvəlinə, bəziləri isə 1828-ci ilə qədər mövcudluğunu qoruya bilmiş, əksəriyyəti suveren xırda dövlətlər tariximizdə “Azərbaycan xanlıqları” adı ilə yaşamış, milli salnaməmizdə, qan yaddaşında silinməz izlər buraxmışlar. Xanlıqlar sırasında öz fərdiliyi ilə seçilən, Rusiya imperiyasının işğalçı qüvvələrinin hücumlarına rəşadətli müqavimət göstərmiş, sonunda (4-cü hücumu zamanı) xəyanətlə təslim edilmiş İrəvan xanlığıdır.

İşğaldan sonra rus hökuməti etibarlı siyasi dayaq məkanı yaratmaq niyyətini gerçəkləşdirməyə başladı. Bu planın tərkib hissəsi kimi köçürmə siyasəti həyata keçirildi, nəticədə, İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülən çoxsaylı erməni mühacirləri üçün gələcək “Vətən”in təməli qoyuldu. Buna qədər, yeni xanlıq dövründə İrəvan şəhərindən kənarında yaşayan və dövlət qurmaq iddiasında belə olmayan azsaylı ermənilər, əsasən din xadimləri və Rusiyada yaşayan, müəyyən dairələrdə nüfuz sahibi olan erməni mənşəli çar məmurları, zəngin tacirlər və digərləri Azərbaycanın tarixi torpaqlarında ermənilər üçün dövlət yaratmaq xülyasına düşdülər.

Xristian təəssübkeşliyindən doğan “erməni məsələsi” müəyyən xarici siyasi dairələrin marağına uyğun gəlirdi üçün siyasi möhtəkirlik alətinə çevrildi. Bəzi işğalçı dövlətlər bu tarixi fürsətdən istifadə etməklə Qafqazda gələcək milli münaqişələrin əsasını qoydu. “Müsəlman dövlətlərinin əsarətində” yaşayan xristian ermənilərin “qayğıkeş” hamiləri əvvəlcə zərbəni silsilə türk sülalələrinin idarə etdiyi Cənubi Azərbaycana vurdular. Daha sonra növbə Osmanlı dövlətinə yetişdi, nəhayət, “təmənnasız himayə” rus-türk müharibələrinin nəticələri olan San-Stefano (Yeşilköy) müqaviləsi və Berlin Konfransının bəzi müddəalarında öz əksini tapdı. 1885-ci il sentyabrın 30-da əslən Vandan olan Mkrtç Portaqaqyanın yaratdığı “Armenakan” qrupu açıq fəaliyyətlə ermənilərin niyyətlərini ortaya qoydu. İstanbulun Qumçapı məhəlləsində polisə göstərilən silahlı müqavimət, şəhər həyatının iflic vəziyyətə salınması erməni terrorunun başlanğıcı oldu. Bu hadisədən sonra - 1887-ci ildə Cenevrədə ermənilərin yaratdığı “Hnçaq” təşkilatı türklərə qarşı terroru öz proqramlarında rəsmən bəyan etdilər.

1904-cü ildə sözügedən təşkilat öz siyasi proqramında dəyişiklik etdi. Daşnaksütyun firqəsinin bu hərəkəti sırf ermənilərlə məskun erməni ərazisinin vücuda gətirilməsi məqsədi güdürdü”. 1914-cü ildə Tiflisdə rus ordusunun komandanlığı ilə görüşən, general-mayor rütbəsi alan “Türkiyə ilə qarşıdakı müharibənin Qafqaz cəbhəsi üzrə baş mütəxəssisi” Andranik Ozanyanın erməni xalqı qarşısında göstərdiyi “xidmətlər” hamıya məlumdur. Onun rəhbərlik etdiyi “erməni batalyonları Şərqi Anadoluda türk mənşəli qadınları, uşaqları, qocaları öldürüb meyitlərin məscidlərdə üst-üstə qalaqlayırdılar. Bolşevizm bayrağı altında müsəlmanlara qarşı hər cür vəhşilik törədən daşnaklar nəinki kişilərə, hətta hamilə qadınlara belə rəhm etmirdilər”. 1918-ci ildə Azərbaycanda mart qırğınları zamanı “müsəlman bolşevik olsaydı belə, daşnaklar ona aman verməyərək kefləri istəyən adamı öldürər, evləri dağıdıb xaraba qoyardılar”.

Beləliklə, uzunmüddətli və məqsədli fəaliyyətlər, habelə 1918-ci ildə yaranmış əlverişli tarixi şəraitin məntiqli nəticəsi tarixin özü qədər qədim, Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan bir diyarda - keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində Ermənistan dövləti yaradıldı. Müstəqil Ermənistan Respublikasının yaradılması məsələsinə Osmanlı hərbcisi Ənvər paşa “Əgər erməni xalqı ingilis-rus siyasəti naminə türklərə qarşı fitnə-fəsada son qoyarsa, Türkiyə müstəqil erməni dövlətinin yaradılmasının əleyhinə deyildir” sözləri ilə münasibət bildirdi. Amma naxələf xalqın nümayəndələri hətta sovet hakimiyyəti illərində belə öz bədnam əməllərindən əl çəkmədilər. Nəriman Nərimanov kimi əqidəli kommunist də etiraf edirdi ki, “Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir”. Sonralar Avropanın müxtəlif şəhərlərində Türkiyə diplomatlarına qarşı sui-qəsdlər, 1988-ci ildə Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı deportasiya, 90-cı illərdə Bakı metropolitenində terror aktlarının həyata keçirilməsi bu amansız silsilənin davamı idi. Bu gün isə “laqeyd avropalılar” “erməni soyqırımı”nı, məsələn, Fransada olduğu kimi, qanun səviyyəsinə qaldırır, müxtəlif şəhərlərdə “əzabkeş millətin günahsız qurbanlarına” abidələr ucaldırlar. Buna görə də erməni əsilli ABŞ tarixçisi C.Burnutyanın “erməni genosidi, müttəfiqlərin (Antanta dövlətləri — Z.H.) erməniləri I Dünya müharibəsindən sonra tək qoyması və 1920-ci ildə Ermənistan Respublikasının bolşeviklər tərəfindən tutulması o demək idi ki, İrəvan hökuməti bütövlükdə Rusiyaya bel bağlamağa məcbur olmuşdu” fikirləri tarixi gerçəklikdən nə qədər uzaq faktdırsa, Kremlin “özünü ermənilərin xilaskarı kimi göstərməsi və öz siyasi qazancları naminə erməni maraqlarını qurban verməsi” bir o qədər tarixi gerçəyə və perspektivə yaxındır.

Məlum həqiqətdir ki, uzaq zamanlardan başlayaraq de-fakto erməni kilsəsi, Ermənistanın müasir siyasi çevrələri erməni xalqını Rusiyanın girovuna çevirmişlər. Hələ Rusiyanın İrəvan xanlığına işğal etdikləri 150-ci ildən özlərini 1978-ci ildə təntənə və şövqlə qeyd etdiklərini onlar əsla gizlətmirdilər. II Dünya müharibəsindən sonra sovet hökumətinin xeyli sayda erməni mühacirini tarixi Qərbi Azərbaycanda məskunlaşdırması, 1948-1953 və 1988-ci illərin deportasiyaları və soyqırımı siyasəti, nəhayətə, onunla nəticələndi ki, Ermənistan Respublikasında azəri-türk varlığına, ümumiyyətlə, son qoyuldu, Ermənistan monoetnik bir dövlətə çevrildi. “Şərqi Ermənistan”ın yerə qalan hissəsi və ya Qarabağ uğrunda “əzabkeş erməni xalqının mübarizəsi” isə Azərbaycan ərazisinin 20%-nin işğal edilməsi ilə tamamlandı.

Bir sözlə, XX əsrdən etibarən ermənilər “Ermənistan kralığı”nı “bərpa etməkdən” ötrü Cənubi Qafqazda separatizm, terrorizm fəlakəti yayan dağıdıcı qüvvəyə çevrildi. Əfslər! “Ermənistan rəhbərləri artıq başa düşməlidirlər ki, müasir dünyada ərazi məsələləri “Kim əzəldən harada yaşamışdır, kim haraya köçmüşdür” prinsipi üzrə tarixi kontekstdə deyil, beynəlxalq hüquq əsasında həll olunur. Odur ki, özlərini və cəmiyyətlərini bu əhatəli təfəkkirdən xilas etməlidirlər. Tarixi təhrif etmək, abidələri dağıtmaq, hətta uğurlu olsa belə, onlara başqa dövlətlərin ərazilərini zəbt etməyi əsaslandırmaqda kömək etməyəcəkdir”.

Yalan! Bu, köhnə erməni xəstəliyidir. Qədim Azərbaycan torpaqlarını xalqımız, özünəməxsusluğundan yarımçıq qaldırmaqla, özünəməxsusluqun tərzində, bütün dövrlərdə olduğu kimi, canına, qanına işləmiş yalanlarla Qərbi Azərbaycanın —

İrəvan diyarının tarixini, o cümlədən xanlıq dövrünü aqlasığmaz uydurmalarla saxtalaşdırmağa başladı, bu torpaqların ona məxsus olduğunu sübut etmək üçün iyrenc üsullardan belə çəkinmədi. Xəstə təxəyyüldən doğan iddiaların kənar müdafiəçiləri bütün dövrlərdə, xüsusilə son iki yüzillikdə hadisələrin gedişatına açıq və gizli şəkildə təsir göstərdi. Hətta çarizmi çürük divar kimi yıxıb-dağıtmış əski sovet dövləti də Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirdi. Saxta beynəlmilətçilik ideologiyasına uyğun bəzi Azərbaycan-sovet tarixçiləri İrəvan diyarının tarixini doğru-dürüst araşdırmaqdan çəkindilər, ya da bu işdə ümumiyyətlə maraqlı olmadılar. Onlardan bəzisi təhdid və təzyiqlərdən ehtiyatlandıqı üçün bəlli tarixi faktları üzə çıxarmaq istəmədi, digərləri erməni elmi icmasına verilən ixtiyarın onlara yasaq olduğunu bildiyindən erməni və erməniperəst rus tarixçilərinin saxtakarlığı qarşısında sükut etdilər.

Azərbaycan xalqı öz siyasi müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tarixçilərimiz yalanlar və yarıhəqiqətlər üzərində qurulmuş sovet ideologiyasının zəncirlərini, nəhayət ki, qırdı. Azərbaycanın tarixi ərazilərində yaranmış dövlət qurumlarının Azərbaycan xalqına məxsusluğu tarixi faktlar və təkzibedilməz dəlillərlə isbat edildi. Bu həqiqətlərin dünya elmi-ictimai dairələrində qəbul edilməsi məsələsində isə müəyyən problemlər, təəssüf ki, hələ də qalmaqdadır. Doğrudur, son illərdə təbliğat kampaniyalarının aparıldığı işlərin nəticəsi informasiya blokadasının bəzi halqalarını qırdı. Lakin ermənilər və onları himayə edən siyasi-dini çevrələrin dəstəyi, habelə yanaşmada ikili standartlar həqiqətin bütün çıpaqlığı ilə lazımı ünvanlara çatdırılmasını əngəlləməkdədir.

Milli tarix elminin fədakar üzvlərinin diqqət mərkəzində olan problem bir çox alimlərin ortaya qoyduğu elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır. F.Əliyevin U.Həsənovla birgə 1997-ci ildə 7 çap verəqi həcmində “İrəvan xanlığı” əsəri çap edilmişdir. Təbii ki, bu həcmdə olan əsər İrəvan xanlığı tarixinin doğun və ətraflı şərhini əhatə edə bilməzdi. Bu əsərlə yanaşı, M.Süleymanovun “İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı”, habelə R.Hüseynovun “Ulu yurdum İrəvan” adlı əsərləri işıq üzü görmüşdür.

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun bir qrup əməkdaşı Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Y.M.Mahmudovun elmi redaktəsi və rəhbərliyi ilə İrəvan xanlığının tarixinə həsr edilmiş samballı əsər yazıblar.

Sadalanan kitablara baxmayaraq, Azərbaycanın ən uzunömürlü xanlıqlarından biri olmuş, zəngin, şəərəfli tarixə malik İrəvan xanlığı tarixinin hələ də tədqiq olunmayan məqamları qalmaqdadır. Odur ki, bu istiqamətdə yeni tədqiqatların aparılması çox zəruridir. Bu zərurətin isbatı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2008-ci ilin yanvar ayında Ağdam rayonunda İrəvanın qədim Azərbaycan diyarı və Azərbaycan xalqının bu ərazini geri almaq hüququnun olması haqqında bəyanatıdır. Bu teziz tarixçilərimiz qarşısında İrəvan xanlığı tarixinin dərin, hərtərəfli tədqiqinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu və konkret vəzifələri müəyyənləşdirir. Məhz bu baxımdan İrəvan xanlığının tarixşünaslığını tədqiq etmək özündə çox mühüm siyasi mənə kəsb etməklə yanaşı, elmi aktuallığa malikdir.

Tarixi tədqiqatların səmərəli olması üçün, ilk növbədə, yanlışlıqlar, təhriflər müəyyənləşdirilməli, daha sonra inkarı mümkün olmayan faktlar, dəlillər ortaya qoyulmalıdır. İrəvan xanlığının tarixşünaslığını kompleks şəkildə araşdırdığımız zaman erməni tarixçiləri ilə yanaşı, digər ölkələrin şərqşünas-alimlərinin tədqiqatlarını saf-çürük etmək zəruridir. Bu vacib şərtləri nəzərə alaraq, son vaxtlar İrəvan xanlığı tarixşünaslığının öyrənilməsi istiqamətində artıq bir sıra mühüm tədqiqatlar aparılmışdır. N.Gözəlova 2007-ci ildə erməni mənşəli ABŞ tarixçisi C.Burnutyanın “İrəvan xanlığı Qacarların hakimiyyəti dövründə. 1795-1898” adlı əsəri haqqında tənqidi məqalə yazmışdır.

Qeyd etməliyik ki, 2008-ci ildə C.Burnutyanın əsərini bütövlükdə ingilis dilindən Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etdirdikdən sonra Z.Hacıyeva öz tənqidi elmi məqaləsini AMEA xəbərlərində, yetərli elmi təhlil aparmaq məqsədilə ikinci “Təkrarlanan tarix və təkrarlanan şərhlər. Corc Burnutyanın rus-sovet və erməni tarixçilərindən fərqli və oxşar cəhətləri” adlı məqalə Azərbaycan, Türkiyə və İsveçrədə ingilis dilində çap edilmişdir.

E.Qarayev “Sovet tarixşünaslığında İrəvan xanlığı tarixinin mübahisəli məsələlərinə dair” məqaləsini oxucuların diqqətinə çatdırmışdır. Müəllif məqaləni sovet tarixşünaslığında İrəvan xanlığı tarixinin tədqiqi məsələsinə həsr etmişdir. Məqalədə A.R.İoannesyanın, V.R.Qriqoryanın, O.P.Markovanın və bir sıra digər erməni, rus müəlliflərinin əsərləri təhlil edilmiş, nəticədə, müəllif tamamilə haqlı olaraq sovet dövründə xalqımıza tətbiiq edilən ögey münasibətin tarixşünaslıqda öz əksini tapdığını, azəri türklərinə məxsus dəyərlərə, xüsusilə ərazi məsələlərində təhriflərə yol verildiyini, o cümlədən Azərbaycanın qədim torpaqlarından biri olan İrəvan xanlığı ərazisinin əsassız olaraq aborigen erməni ərazisi və dövləti kimi qələmə verilməsini isbat etmişdir.

Beləliklə, sadalanmış elmi işlərdən İrəvan xanlığının tarixşünaslığına bir neçə məqalə həsr edilməsi aydınlaşır. Yəni, bu mövzu yetərinçə təhlil edilməmiş, onunla əlaqədar bu günə kimi ciddi və əhatəli tədqiqat aparılmamışdır. Bu fakt bir daha İrəvan xanlığı tarixinin araşdırılmasının vacibliyini təsdiqləyir, seçgimizdən həmm elmi, həm siyasi baxımdan düzgün olduğunu sübut edir.

Zemfira HACIYEVA,
professor.